

گزارش سفر پاکستان

روز سه شنبه سوم آبانماه/۱۳۶۷ ساعت ده صبح از فرودگاه مهرآباد تهران به کراچی عزیمت کردم و ساعت ۱/۵ بعد از ظهر همان روز به کراچی رسیدم، آن روز و روز چهارشنبه و پنجشنبه در کراچی توقف داشتم و در این مدت از مدرسه و کتابخانه-جامعه امامیه- که یکی از مدارس علوم دینی کراچی است و در (۱۸-ناظم آباد منطقه ۲) کراچی واقع است دیدن کردم.

این مدرسه در سال ۱۹۵۴ میلادی توسط سیدظفرالحسن شوی که ز شیعیان پاکستان است تأسیس گردیده، بانی این مدرسه هنوز در قید حیات بود و بالغ بر ۱۶ سال عمر داشت. مدرسه مزبور، دارای شانزده حجره و هیجده طلبه بود که از طلاب شیعه بودند و به صورت شبانه روزی در آنجا تحصیل می کردند. در آن مدت با استادان و طلاب این مدرسه نشستی داشتیم. متون درسی عبارت بود از: جامع المقدمات، فقه مظفر، شرایع، منطق مظفر، معالم و شرح لمعه. این مدرسه دارای کتابخانه ای بود که از آن بازدید کردم و از طرز نگهداری کتب و نسخه های خطی این کتابخانه آگاه شدم و کتابهای خطی آن را دیدم که برخی از آنها برای من جالب بود و تازگی داشت.

همچنین از مدرسه الزهراء (ع) که در (سی ۳۳- رضویه سوسائنی ط- کراچی ۱۸) واقع است دیدن نمودم. مؤسس این مدرسه یکی از علمای شیعه پاکستان است به نام صاحب سیدمحمدعلی الحسینی که مردی فعال و پرتحرک بود و جز این مدرسه، تعداد هشت مدرسه

دینی دیگر در کراچی و دیگر شهرهای پاکستان تأسیس کرده است که چهار مدرسه آن مخصوص تعلیم و تدریس دختران و بقیه، خاص پسران است. دختران در این مدارس دینی، کاملاً با حجاب اسلامی رفت و آمد می‌کردند.

اصولاً در پاکستان، وزارت آموزش و پرورش به فارغ التحصیلان علوم دینی، مدرک علمی اعطاء می‌کند.

در حال، مدرسه الزهراء دارای کتابخانه جدیدالتأسیسی بود که تمام کتابهای چاپی بود.

سرانجام، طبق برنامه تنظیمی از کراچی به اسلام آباد رفتیم تا از کتابخانه ها و کتب خطی و دفاتر ثبت کتاب بازدید نمایم.

از کتابخانه هایی که دیدم، کتابخانه معارف نوشاهیه بود. مؤسس این کتابخانه، سید شرافت نوشاهی متوفی ۱۴۰۳ هـ. ق می باشد که از محققین ممتاز شبه قاره و شیخ طریقت و سجاده نشین ساهنپال بوده است، وی نویسنده، ادیب، شاعر و مؤرخ برجسته و دارای آثار تحقیقی و ادبی و علمی و عرفانی است که از آن جمله، کتاب «شریف اتوارخ» در پانزده جلد می باشد که حاوی یک دوره تاریخ اجتماعی و دینی و عرفانی پنجاب و از شهرت ویژه ای برخوردار است و مکرر چاپ شده است.

هدف سید شرافت نوشاهی از تأسیس این کتابخانه، نشر آثار بزرگان سلسله نوشاهیه بوده است. این کتابخانه دارای سه شعبه است و حاوی چندین هزار جلد کتاب چاپی و بالغ بر پانصد نسخه خطی به زبانهای عربی و فارسی و اردو و پنجابی می باشد. در این کتابخانه، سفرنامه ای دیدم بسیار جالب با تصاویر زیبایی از اماکن جغرافیایی که از این رهگذر قابل توجه است. همچنین کتاب «مرقع الصالحین» و «زاد السالکین» را دیدم که نسخه نادری می باشد.

پس از آن به کتابخانه گنج بخش وابسته به مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان رفتم. نخست با اشکالات اداری که از طرف مسؤول آن مطرح می شد مواجه شدم، تا این که مسؤولین ذی نفوذ ایرانی مقیم اسلام آباد پس از آگاهی از مأموریت من بسی مساعدتها نمودند. هر کجا هست خدا با سلامت دارش. و تا حدودی از آن محدودیتها کاسته شد.

باید یاد آور شد که کتابخانه گنج بخش یکی از مراکز بسیار مهم و ارزشمند است بویژه برای کسانی که می خواهند در پاکستان، راجع به تاریخ و فرهنگ و هنر و ادب

اسلامی و ایرانی تحقیق کنند. این کتابخانه، حدود چهل هزار جلد کتاب چاپی و بالغ بر چهارده هزار جلد کتاب خطی دارد. این کتابخانه در سال ۱۹۷۰ میلادی همزمان با تأسیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان توسط ایران در شهر راولپنڈی پاکستان تشکیل گردیده و به نام ابوعلی حسن بن عثمان بن علی هجویری جلالی معروف به -داتا گنج بخش- متوفی بین سالهای ۴۸۵ تا ۵۰۰ ه.ق، به کتابخانه داتا گنج بخش موسوم گردید که اختصاراً به او- کتابخانه گنج بخش می گویند.

این کتابخانه که هم اکنون زیر نظر وزارت ارشاد اسلامی ایران اداره می شود و با همه عظمتی که از حیث محتوی و کتابهای چاپی و خطی و منابع اصیل اسلامی و ایرانی دارد، و شهرتی که در طی چندین سال کسب کرده و جاذبه ای پیدا نموده است، در عین حال، نارساییهایی دارد که با توجه بیشتر مسؤولین، در رفع آنها کارایی و کاربرد این کتابخانه در توسعه و رشد فرهنگ و ادب اسلامی ایران در شبه قاره بیشتر از پیش خواهد شد، برخی از آنها به شرح ذیل می باشند:

۱- با این که اجاره نسبتاً سنگینی پرداخت می شود، لکن محل، برای کتابخانه مناسب نیست. بطوری که کتابداران اظهار می داشت، در سال گذشته، بارانی آمد و قسمت زیادی از کتابهای واقع در مخزن زیر زمین آن را آسیب رساند که دیگر قابل استفاده نبودند.

۲- فاقد سالن مطالعه برای مراجعه کنندگان است.

۳- فاقد روش صحیح کتابداری می باشد: فیشها آشفته، قفسه ها تاسقف، انباشته از کتاب و...

۴- کادر اداری آن ضعیف است. یعنی دوتن کتابدار دارد که آنها اگر بتوانند پاسخ مراجعه کنندگان را بدهند، فرصتی برای امور فنی کتابخانه نمی ماند.

در هر حال، نگارنده این سطور کار خود را شروع کرد در این کتابخانه ابتدا از روی دفاتر ثبت کتب، کتابهای خطی آن را که به زبانهای فارسی و عربی و دیگر زبانها بود، به دقت دیدم، آنگاه، کتابهای خطی عربی آن را که تاکنون ناشناخته مانده، فیش برداری کردم، سپس نسخه های قابل اعتنای آن را تدریجاً از مسؤول بخش مربوطه گرفته، با حوصله کامل بازبینی کردم، تا این که خداوند چشموای مرا به نسخه های ارزنده ای روشن نمود و رنج سفر و آزرده گیهای موجود برطرف شد، از جمله نسخه هایی دیدم که به خط مؤلف نگاشته

شده بود و در عین حال در موضوع خود، نفیس و نادر بودند، از قبیل کتاب «قاموس البحرین» به زبان فاخر پارسی در علم کلام با تحریر ۸۱۴ هـ.ق. و یا کتاب «فصول عمادیّه» در فقه به زبان عربی با تحریر ۱۰۸۹ هـ.ق. همچنین نسخه هایی دیدم که نظیر آنها را در جای دیگر کمتر می توان یافت، مثلاً کتاب شرح «قبسات» میرداماد در حکمت که نسخه ناقصی از آن در تهران موجود است و کتاب «اسرار الفاتحه» از ملا معین هروی. نسخه هایی دیدم که در زمان حیات مؤلف تحریر یافت و یادداشت های مؤلف در هامش آن نسخه ها بود همچون کتاب «قبسات» و کتاب «امعان النظر فی توضیح نخبه الفکر» همچنین کتاب هایی دیدم که با نسخه اصل مقابله شده است مانند کتاب «شرح آداب الطعام» تألیف ابن عماد. از آن میان، نسخه های کهن و قدیمی و معتبری را جُستم از قبیل کتاب غربین هروی «غریب القرآن و غریب الحدیث» که در ۲۰ رجب ۷۲۸ هـ.ق. نگاشته شده است و یا کتاب شرح مقدمه در علم کلام شیعی که گمان می رود از علامه حلی باشد با تحریر ۲۸ جمادی الاولی ۸۲۳ هـ.ق. و کتاب «ذوارف اللطائف فی شرح عوارف المعارف» تحریر ستم محرم ۸۱۸ هـ.ق. و کتاب «موطأ» مالک با تحریر ۸۷۵ هـ.ق. و کتاب «بهجة الاسرار و معدن الانوار» تحریر ۹۸۵ هـ.ق. و...

همچنین کتاب هایی دیدم که حاوی خطوط هنرمندان و خوشنویسان چیره دست شبه قاره بوده است و نیز نسخه هایی دیدم که مسهوبه مهر امرا و حکام و نسخه ای دیدم که توسط نادر شاه وقف شده بود، و بالاخره موفق به کشف و قفنامه ای شدم از زین الدین ابوبکر خوانی متوفی ۸۳۸ هـ.ق. از مشاهیر عرفای خراسان که یازده فقره موقوفه در نواحی تربت حیدریه، خواف، باخرزرا بر صوفیان روستای درویش آباد وقف کرده است.

این قفنامه از رهگذر تاریخی و جغرافیای تاریخی بسی دارای اهمیت است. اخیراً نگارنده این سطور، این قفنامه را در مجله «مشکوّه» معرفی کرده ام. در حال این جانب فهرست برگزیده نسخه های خطی عربی را تهیه کرده ام و بزودی چاپ خواهد شد انشاء الله.



قابل ذکر است که کتابخانه گنج بخش، محل تردد علما و محققین و علاقه مندان فرهنگ و ادب فارسی و عرفا و صوفیه می باشد و خوشبختانه توفیق ملاقات بسیاری از آنان، نصیب حقیر گردید، از جمله: مولانا شیخ محسن علی نجفی رئیس جامعه اهل البیت در

اسلام آباد و مولانا شیخ محمدشفا استاد همین مدرسه، و آقای سیدحسین عارف نقوی از شیعیان و علمای برجسته پاکستان و مؤلف کتاب «تاریخ علمای امامیه» در شبه قاره و فهرست کتب چاپی امامیه در شبه قاره. دیگر، دکتر سید سبط حسن رضوی استاد دانشکده دولتی راولپنڈی و مؤلف کتاب «فارسی گویان پاکستان» که از سادات محترم رضوی و از وعاظ برجسته پاکستان می باشد و هم اکنون مدیر مجله «دانش» است که از طرف رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در اسلام آباد منتشر می شود.

همچنین با آقای سید فضل حسین شاه همدانی آشنا شدم که خطیب جامعه شیعه در سلاتوالی ضلع سرگودها پاکستان و از اخلاف بیرسیدعلی همدانی است، در دست ایشان نسخه خطی کتاب دستور حساب دیدم با تحریر ۱۰۷۳ ه.ق. به زبان فارسی در پنج مقاله. از جمله رجالی که توفیق زیارتشان در این کتابخانه دست داد. آقای دکتر سیدآغا حسین همدانی رئیس انجمن سادات همدانیه پاکستان و محقق مرکز تحقیقات تاریخی و فرهنگی پاکستان است، و نیز با آقای صاحب حسن نواب که از نوابهای لکهنوی هندوستان و از شیعیان مخلص و اهل علم و فضل و ادب و کتاب دوست و از رجال سرشناس پاکستان است. و بسیاری دیگر از علمای شیعه.

گذشته از اینها با برخی از رجال علم و ادب اسلام آباد آشنا شدم از جمله آقای ضمیر جعفری که معروفترین شاعر پاکستان در اسلام آباد است و همدوش شاعر برجسته لاهوری آقای اسلم امجد و شاعره مشهوره خانم پروین شاکری در لاهور است. همچنین با مرحوم دکتر خواجه عبدالحمید عرفانی مؤلف کتابهای حدیث عشق یا رباعیات عرفانی و کتاب شرح احوال اقبال لاهوری و کتاب گفته های رومی و اقبال به انگلیسی و فارسی و... می باشد.

این دانشمند، قبل و بعد از تأسیس پاکستان به ایران آمده است و آخرین بار به مشهد آمده و از دانشکده الهیات مشهد در دوران ریاست مرحوم دکتر علی اکبر شهابی بازدید به عمل آورده است.

نیز در این کتابخانه با استاد دکتر پیرمحمدحسن، شاعر و ادیب و عالم بزرگ پاکستان آشنا شدم، وی «رساله قشیریه» را به زبان اردو ترجمه کرده است و کتاب «اللمع فی التصوف» تالیف ابونصر سراج را نیز به اردو ترجمه کرده و کتاب «بلوغ الارب» را در چهار جلد از عربی به اردو برگردانده و کتاب «التعرف لمذهب التصوف» را از عربی به

زبان اردو ترجمه کرده است و بسیاری آثار دیگر.

در این محل، مولوی صاحب واحد بخش سیال از مردم بهاولپور را دیدم که از علمای بزرگ حنفیه است و به من می گفت: نسخه خطی از شرح فارسی «رساله کشیره» از بنده نواز سلیم محمد گیسودراز را در اختیار دارد که بین پانصد تا ششصد صفحه دارد و همچنین می گفت که نسخه خطی از شرح فارسی «مثنوی» از حاجی امداد الله مهاجر مکی را دارد.

از جمله کسانی که مکتوبه این محل، مراجعه می کرد، دکتر محمد رانجا، بود

جوانی بیسن سی تاسی و پنج ساله که مدتی در این کتابخانه کار کرده است، تا این که شیخی پیدا می کند به نام ابوالخلیل خان محمد. پیر سلسله سعدیه نقشبندی و سجاده نشین قریه - کندیان. بخش شهرمیان والی محل خانقاه سراجیه سعدیه نقشبندی، این پیر از طرفداران معاویه است و همین دکتر محمد رانجا که مرید اوست نیز از طرفداران معاویه گردیده است و از این کتابخانه بیرون رفت و در قومی هجره کانسیل (مرکز ملی هجرت) استخدام شد که زیر نظر سعودی ها اداره می شود و پروژه ای دارد که یکصد کتاب از متون اسلامی را به زبان انگلیسی ترجمه می کند و در اروپا، افریقا و خاور دور و دیگر کشورها منتشر می کند.

۰۰۰

می دانیم که کشور پاکستان بالغ بر یکصد و ده میلیون نفر جمعیت دارد، نود درصد مردم این سرزمین مسلمان هستند و از آن میان بیش از بیست میلیون نفر شیعه و بقیه سنی می باشند، اغلب سنی ها، حنفی مذهب در فروع و اشعری مسلک در اصول هستند. از لحاظ سیاسی حنفی ها بر سه گروه می باشند ۱- بریلوی ها ۲- دیوبندی ها ۳- اهل الحدیث. هفتاد درصد حنفی ها، بریلوی هستند و تا حدودی محب اهل البیت (ع) و یا لا اقل ناصبی نیستند. عرفای پاکستان که تعدادشان کم نیست از این فرقه هستند و بسیاری از علما و مشایخ و پیرانشان، طرفدار انقلاب اسلامی ایران و به امام خمینی و رهبران ایران علاقه مندند، از جمله سید کلیم الدین صدیقی حنفی که از رهبران جماعت اسلامی در خارج است و پیرو افکار ابوالاعلا مودودی و معتقد به جهانی شدن انقلاب اسلامی ایران و در این راستا، سمینار هائی تشکیل می دهد دیگری قاضی حسین احمد و سید اسعد گیلانی که جزو رهبران جماعت اسلامی در لاهور هستند و بسیاری دیگر. دیوبندی ها، طبقه روشنفکر هستند و برخی از آراء بریلوی ها را بدعت و غلو می دانند از جمله معجزات و نورانیت امامان ...

اهل الحدیث یا ظاهرته که همان وهابی ها و یا به عبارت دیگر، ناصبی ها هستند و بیشتر از دولت سعودی حمایت می شوند. اخیراً گروهی از اهل الحدیث، حمایت بیشتری از معاویه می کنند و دسته ای هم یزید را می ستایند.

۰ ۰ ۰

عرفا و صوفیان این دیار، بیشتر، حنفی بریلوی هستند و دارای فرقه های متعددی که اهم آنها عبارت است از: ۱- فرقه قادریه ۲- نقشبندیه ۳- چشتیه ۴- سهروردیه. هریک ازین فرقه ها، مشایخ و پیران متعددی دارند و هرپیری دارای خانقاهی که عموماً به نام آن پیر یا آن فرقه موسوم است، مثلاً فرقه مهرته قادریه که پیرو، مهرعلی شاه قادری هستند، و... نگارنده این سطر، در این باب مطالعاتی دارد که از حوصله این مقال خارج است، تنها به ذکر نام چندتن از پیران برجسته ساکن اسلام آباد و اطراف آن اکتفا می شود:

۱- حضرت خواجه خواجه پیرخواجه ابوالخیر محمد عبدالله جان محیی الدین نقشبندی مجددی، سجاده نشین دربار عالیۀ مرشدآباد شریف پشاور، که در شهر اسلام آباد نیز خانقاهی دارد به نام آستانه خیریه، نزدیک ستاره مارکت که روز دهم هرامه مسیحی در آن جا می آید و بعد از نماز مغرب و عشاء، مراسم ذکر و حلقه وردخوانی دارد و بسی جالب است. و حقیر با این پیر ملاقاتی داشته و ایشان دوستار ایران و انقلاب اسلامی ایران است و نسبت به آیه الله خامنه ای ارادت خاصی دارد. خواجه ابوالخیر از معدود پیران با نفوذ پاکستان است که مریدان بی شماری دارد.

۲- دیگر از مشایخ بزرگ صوفیه پاکستان، حضرت پیر صاحب دیول شریف است که در شهر راولپندی پاکستان، خانقاه مفصلی دارد و شیخ الشیوخ پاکستان می باشد و نزد دیگر پیران و مشایخ صوفیه این دیار، از احترام خاصی برخوردار است و مریدان و فدائیان و عشاق بسیاری دارد. در دیداری که با او داشتم، از امام خمینی و انقلاب اسلامی ایران بسیار تمجید می کرد و ایشان پیشنهاد نمودند که مناسب است از چهارتن از مشایخ چهار فرقه صوفیه مهم پاکستان (قادریه، نقشبندیه، چشتیه و سهروردیه) دعوت شود تا از ایران دیداری داشته باشند که در تحکیم روابط فرهنگی دولت ایران و پاکستان بسی مؤثر خواهد بود.

۳- دیگر از مشایخ بزرگ اسلام آباد، خواجه پیر نصیر الدین نصیر گیلانی و برادرش که از اولاد شیخ عبدالقادر گیلانی می باشند که برادر بزرگتر، سجاده نشین خانقاه گوازه شریف ضلع اسلام آباد است، هر دو برادر در آن جا ساکن هستند و خانقاه و لنگرگاه مفصلی دارند

همچنین در راولپندی، یکی از برادران کتابی به نام -در آغوش حیرت- بزبان فارسی نگاشته که مجموعه اشعار اوست و در آن، حضرت علی(ع) و اهل بیت و امامان شیعه راستوده است و نسخه‌ای از این کتاب را به من هدیه کرد. خلاصه این که ایشان نیز شیفته زبان و فرهنگ و ادب فارسی است و به ایران علاقه مند می‌باشد و اظهار می‌داشت که قصد دارد از قریه پشتیر که در حوالی نومن رشت قرار دارد و زادگه شیخ عبدالقادر گیلانی بوده است دیدن کند. این پیر نیز مردان زیادی دارد و موقعیتی خاص. البته در دیگر مناطق پاکستان همچنین پیران برجسته و صوفیان نامداری هستند که حقیر نتوانستم از آنها دیداری داشته باشم، چون بیشتر توقف من در شهر اسلام‌آباد بود.

۰ ۰ ۰

در این جایی مناسب نیست، تا به یکی از مراکز علمی و فرهنگی اسلام‌آباد بلکه پاکستان اشاره‌ای شود و آن عبارت است از

دانشگاه بین‌المللی اسلامی = الجامعة العالمية الاسلامیة.

این دانشگاه نوینباد، توسط ضیاء‌الحق رئیس جمهور وقت پاکستان با بودجه عربستان سعودی و کویت در دامن کوه زیبا و سرسبز مارگله ساخته شده است، به این منظور که میان علوم اسلامی و دانش امروزی جمع کند و جدایی دین و دانش را التیام بخشد. این دانشگاه دارای چهار رشته است که دانشجویان به دریافت درجه لیسانس و فوق لیسانس و دکتری نایل می‌شوند، این رشته‌های تحصیلی عبارتند از: ۱- اقتصاد ۲- حقوق، قانون و شریعت ۳- ادبیات ۴- اسلامیات

پنجاه درصد دانشجویان این دانشگاه پاکستانی هستند و بقیه خارجی می‌باشند که بیشتر از جنوب شرقی آسیا که فقر فرهنگی دارند به این جا جذب می‌شوند، یعنی از سیلان، کما، مالزی، سنگال، الجزایر، تبت، اندونزی، آفریقا و...

از پنج کشور در این دانشگاه دانشجوی پذیرفته نمی‌شود: ترکیه، لیبی، سوریه، لبنان، ایران، که در خور تأمل است.

این دانشگاه، هم دانشجویی پسر می‌پذیرد و هم دانشجویی دختر، لکن کلاسهای دانشجویان دختر و خوابگاه‌شان یکلی از پسران جدا هستند، به این معنی که کلاسهای دانشجویان پسر در محل اصلی دانشگاه و خوابگاه آنها متصل به این دانشگاه است، اما محل کلاسهای دانشجویان دختر و خوابگاه آنها در داخل شهر اسلام‌آباد است و کیلومترها

فاصله دارند.

به هر دانشجوی واحد شریاطی خوابگاه و کمک هزینه تحصیلی داده می شود و قسمت اعظم استادان این دانشگاه مصری هستند که به خرج عربستان سعودی در این دانشگاه تدریس می کنند، البته کشور پاکستان نیز به آنها حقوق کافی می دهد.

در کنار این دانشگاه، مسجد بسیار با شکوه و شاید بی نظیر ویا کم نظیری ساخته شده در مساحت بیش از یک هکتار زمین به نام مسجد فیصل - با هزینه آن بریست و پنج میلیون دلار بالغ شده که توسط سعودی پرداخت شده است. در این مسجد، نماز جماعت و نماز جمعه برپا می شود. امام جمعه این مسجد، آقای دکتر محمود احمد غازی، رئیس آکادمی الدعوة است.

آکادمی الدعوة یکی از شعبه های دانشگاه مزبور می باشد. کار آکادمی الدعوة، پرورش و تربیت امام جمعه و جماعت است.

باشکوه ترین نماز جمعه ای که در اسلام آباد تشکیل می شود، در این مسجد است که حداکثر، ده هزار نفر در آن شرکت می کنند و یکدهم شکوه نماز جمعه تهران را ندارد. اما، امام جماعت این مسجد، شخص دیگری است.

در این مسجد، برنامه دروس اسلامی نیز هست که زیر نظر گروه - رابطه العالم الاسلامی - که طرفدار وهابیت و سعودی است اداره می شود. اداره تحقیقات اسلامی، متصل به این مسجد، قرار گرفته است که وابسته به وزارت علوم پاکستان است و در زمینه های اقتصادی اسلامی، زن، فقه، عرفان، سیره رسول اکرم (ص) و سایر علوم اسلامی، محققینی هستند و به زبانهای عربی، اردو و انگلیسی، تألیف و ترجمه می کنند.

در این اداره، شعبه فقه جعفری، تاسیس شده بود، لکن اخیراً به عللی این شعبه، جزو علوم شریعت قرار گرفت.

رئیس شعبه فقه جعفری، آقای دکتر سیدعلیرضا نقوی از شیعیان و محققین معروف این مرکز است. یکی از علمای شیعی پاکستانی را دیدیم که در این اداره مشغول ترجمه خلاف شیخ طوسی به زبان اردو بود که جلد اول آن زیر چاپ رفته بود.

اداره تحقیقات اسلامی، دارای سلسله انتشاراتی است به زبان عربی و انگلیسی و اردو، در زمینه اقتصاد اسلامی، زن، فقه، عرفان، سیره رسول اکرم (ص) و سایر علوم اسلامی، که مناسب است کتابخانه های دانشگاهی و مراکز فرهنگی و علمی ایران از

طریق مبادله، برخی از این کتابها را طلب کنند که برای اهلش مفید خواهد بود. و نیز آشنا شدن محققین ایرانی و پاکستانی از کارهای علمی یکدیگر در این رشته ها خالی از لطف نخواهد بود و این امر مبادلات فرهنگی میان این مرکز را با مراکز مشابه آن در ایران ایجاب می کند.

در طبقه فوقانی اداره تحقیقات اسلامی، کتابخانه مفصلی قرار گرفته به نام مکتبه دکتر حمیدالله یا مکتبه مجمع البحوث که حدود چهار هزار جلد کتاب چاپی و یکصد و پنجاه نسخه خطی و تعداد یک قفسه نسخه عکس به زبانهای، عربی، فارسی، اردو و انگلیسی می باشد.

گنجینه قرآنی چاپی این کتابخانه به زبانهای مختلف قابل توجه است.

سخن آخر:

در پاکستان بالغ بر سیصد کتابخانه شناخته شده وجود دارد و بیش از دو میلیون جلد کتاب چاپی و حدود دویست هزار نسخه خطی شناخته شده هست که از این میان، نزدیک به شصت هزار نسخه خطی عربی است که جز یک هزار نسخه، بقیه آن یعنی پنجاه و نه هزار نسخه عربی دیگر همچنان ناشناخته مانده است و حقیر در این مدت، توانسته ام از میان بیست هزار نسخه خطی که دیده ام، تعداد هفت هزار نسخه عربی را شناسائی علمی کنم و برای دویست و شصت نسخه خطی که گزین کرده ام شناسنامه تهیه کنم امیدست در آینده توفیق تحقیق بیشتر را در این خصوص پیدا کنم.

زال جامع علوم اسلامی